

Պատմություն • History • История

ՀԱՄԻԴՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐՆ ԱԿԱՆԱՏԵՍ-ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Նարինե Հակոբյան

1894-1896 թթ. արևմտահայության կոտորածները բավական լավ փաստարկված են տպագիր սկզբնաղբյուրներով, ինչպես նաև հետազոտվել են Հայկական հարցին ու Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված աշխատանքներում¹: Թեման, սակայն, ուսումնասիրողների համար մինչև այսօր չի կորցրել իր գիտական կարևորությունն ու հետաքրքրությունը: Արևմտահայերի՝ 1890-ականների կոտորածների մասին օսմանյան պետական փաստաթղթերի գրեթե բացակայության կամ անհայտ լինելու պայմաններում թեմային նվիրված հետազոտությունների աղբյուրագիտական հիմքը հիմնականում կազմված է ժամանակի արևմտյան մամուլի, Օսմանյան կայսրությունում գտնվող օտարերկրյա առաքելությունների ներկայացուցիչների հաղորդած տեղեկություններից: Մասնագիտական գրականության մեջ, սակայն, կարծես քիչ է անդրադարձ կատարվել համիդյան կոտորածների վերապրողների հաղորդած տեղեկություններին:

Հոդվածը նվիրված է համիդյան կոտորածների ականատես-վերապրողների հաղորդած տեղեկություններին, որի նպատակը համիդյան կոտորածների ուսումնասիրության մեջ ականատես-վերապրողների վկայությունների՝ որպես սկզբնաղբյուրների դիտարկումն ու հետազոտությունն է: Այդ նպատակին փորձել ենք հասնել՝ համիդյան կոտորածների առանձին (հիմնական) ասպեկտները քննարկելով ականատես-վերապրողների վկայությունների հաղորդած տեղեկությունների, առանձին դեպքերում նաև դրանց հեղինակների ընկալումների գուճադրման, ինչպես նաև համեմատության արդյունքում: Դրա օգնությամբ փորձել ենք հասկանալ ինչպես յուրաքանչյուր վկայության աղբյուրագիտական առանձին արժեքը, այնպես էլ այն հավաքական խճանկարը, որը ներկայացնում են համիդյան կոտորածները գոհի տեսանկյունից:

Այդ նպատակով ուսումնասիրել ենք խնդրո առարկա հիմնախնդրի վերաբերյալ մեզ հասանելի բոլոր տպագիր վկայությունները՝ ինչպես առանձին գրքերի տեսքով հրատարակվածները, այնպես էլ տարբեր հրատարակություններում տեղ գտածները: Խոսքը Վերժինե Սվազլյանի հեղինակած «Հայոց ցեղասպա-

¹ Տե՛ս Kirakossian Arman J., *The Armenian Massacres 1894-1896: British Media Testimony*, Dearborn: The Armenian Research Center, 2008; Kirakossian Arman J., *The Armenian Massacres 1894-1896: U. S. Media Testimony*, Detroit: Wayne State University Press, 2004:

նություն. ականատես-վերապրողների վկայություններ»², ինչպես նաև «Հուշագրական ժառանգություն»³, «Վերապրողները կը վկայեն»⁴, «Hundred-Year Legacy of Courage: Celebrating the Lives of Armenian Genocide Survivors in our Community»⁵ գրքերի մասին է: Չնայած նշված գրքերում հիմնականում ներկայացված են 1915 թ. ցեղասպանությունը վերապրածների վկայություններ, սակայն հանդիպում են նաև այնպիսի անհատների վկայություններ, ովքեր վերապրել են (սաև) 1894-1896 թթ. արևմտահայության կոտորածները:

Ականատես-վերապրողի վկայության՝ որպես պատմական աղբյուրի ամբողջական գնահատման համար դրանց քննարկումը բաժանել ենք երկու ուղղության: Առաջին մասում մենք քննարկելու ենք այդ վկայությունների «ստեղծման և փոխանցման» գործընթացի հետ կապված հարցեր, իսկ մյուս մասում արդեն կխոսենք այդ վկայություններում ամփոփված փաստական նյութի մասին: Երկու ուղղությամբ քննարկումը կարևոր է ինչպես համիդյան կոտորածների պատմական պատկերը ստեղծելու, այնպես էլ այդ պատկերի ճշգրտությունը և հավաստիությունը գնահատելու համար:

1. «Ձև». ականատես-վերապրողի վկայությունը որպես պատմական աղբյուր

ա. Տեսական հարցեր

Ինչպես ցանկացած պատմական աղբյուր, ականատես-վերապրողի վկայությունը պատմական իրադարձության (համիդյան կոտորածների) մասին տեղեկությունն է: Այս դեպքում այդ տեղեկությունը մեզ է փոխանցվել կոտորածների փորձությունը հաղթահարած մարդու (բանավոր), կամ նրա թողած (ուղղակի կամ միջնորդավորված) գրավոր տեղեկության միջոցով: Քանի որ համիդյան կոտորածներից անցել է արդեն ավելի քան 120 տարի, մեզ հասած բոլոր վկայություններն արդեն գրավոր տեսքով են: Այսինքն՝ բանավորը ևս գրի է առնվել՝ վերածվելով գրավորի:

Հետազոտող Լորեն Շիրինյանն իր աշխատանքներից մեկում, փորձելով տեսական բնորոշում տալ ականատես-վերապրողների վկայություններին, նշում է, որ ականատես-վերապրողների հուշերն արձակ պատմություններ են՝ գրված իրական անձանց կողմից իրենց կյանքի մասին, որոնք միևնույն ժամանակ տվյալներ են պարունակում տվյալ ժամանակահատվածի պատմության, սոցիալական խմբի մասին, որին պատկանում է հեղինակը: Նա վկայությունները դասակարգում է՝ առանձնացնելով **պատմական, գրական, գրական-պատմագրական հուշեր,**

² Վերժինե Սվազյան, *Մեծ եղեն. արևմտահայոց բանավոր վկայություններ*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», 1995:

³ *Հուշագրական ժառանգություն*, Գիրք ԺԳ, Երևան, 2011:

⁴ *Վերապրողները կը վկայեն*, Պէյրոթ, 2005:

⁵ *Hundred-Year Legacy of Courage: Celebrating the Lives of Armenian Genocide Survivors in Our Community*, Chhange: Center for Holocaust, Human Rights and Genocide Education, 2015.

ինքնակենսագրություններ⁶: Դասակարգման մեկ այլ փորձ է արված «Ցեղասպանություն» հանրագիտարանում, որտեղ դրանք բաժանվում են **հուշերի, օրագրերի**. վերապրողի կամ մեկ այլ անձնավորության կողմից **ցանկացած գրավոր, բանավոր կամ տեսագրված տեղեկություն** ցեղասպանության գործողության վերաբերյալ⁷: Նշված օրինակներն ականատես-վերապրողի կողմից վկայության ներկայացման գրավոր ձևի տարատեսակներն են կամ առնվազն թեմային առնչվող մասնագիտական գրականության մեջ հանդիպող դասակարգման փորձեր:

Այդուհանդերձ, ցանկացած վկայության՝ պատմական աղբյուր դիտարկելու հիմքում առաջնային կարևորություն են ստանում այդ նույն վկայության պարունակած փաստական նյութի փոխանցման մակարդակը և դրա հավաստիությունը: Ականատես-վերապրողների վկայությունների՝ որպես պատմական իրադարձությունը հետընթաց ժամանակահատվածում «վերստեղծելու» կամ «պատկերելու» համար օգտագործվող փաստական նյութի արժեքի մասին խոսելիս հարկ է նկատել, որ մասնագետների մոտ դժվար է գտնել մեկ ընդունված տեսակետ: Առանձին հեղինակներ դրանք շատ են կարևորում⁸, մյուսները՝ ոչ այնքան⁹: Դա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ ականատես-վերապրողների վկայությունները որպես պատմական աղբյուր, ունեն ինչպես «թերություններ», այնպես էլ «առավելություններ»:

Առաջին դեպքում դրանք դիտարկվում են որպես շատ վիճարկելի՝ ունենալով սուբյեկտիվության մեծ բաժին: Դրանք իրադարձությունը ներկայացնում են անձնական տեսանկյունից՝ զգացմունքային-հուզական մեծ «համեմունքով»: Բացի դրանից, եթե հաշվի առնենք, որ այդ վկայություններից շատերը գրի են առնվել իրադարձություններից շատ տարիներ անց՝ կրելով նաև ականատես-վերապրողի կողմից ներկայացման ձևի, ինչպես նաև բովանդակային որոշակի փոփոխություններ, ապա դրանց արժանահավատության աստիճանը բազմաթիվ մասնագետների համար էլ ավելի է նվազում:

Այդուհանդերձ, հիշելով թերությունները, չպետք է մոռանալ նաև դրանց ունեցած «առավելությունների» մասին, որովհետև ականատես-վերապրողների վկայությունները եղել և շարունակում են կարևոր աղբյուր մնալ մասնագետների համար, իսկ առանձին հետազոտությունների համար դրանք ունեն կենսական նշանակություն: Այդ «առավելություններից» առաջինը, թերևս, այդ աղբյուրների հաղորդած նյութի «կենդանիություն» է, որը հնարավորություն է տալիս այլ աղբյուրների, օրինակ՝ դիվանագիտական փաստաթղթի, հաղորդած չոր տեղեկությունները «համեմել» անհատների ունեցած փորձառություններով: Հենց այս տեսակի աղբյուրներն են հնարավորություն տալիս պատմական իրադարձությունը դիտարկելու «անհատական հեռանկարով», ինչպես նաև տալու մանրամասներ, որոնք, օրինակ՝ կարող են բացակայել այս կամ այն փաստաթղթում: Այստեղ խնդրի վերաբերյալ

⁶ Տե՛ս Lorne Shirinian, *Survivor Memoirs of The Armenian Genocide*, England: Taderon Press, 1999, էջ 19:

⁷ Տե՛ս *Encyclopedia of Genocide*, Volume I, Oxford, England, 1999, էջ 241:

⁸ Մանրամասն տե՛ս Totten Samuel, *First-Person Accounts of Genocidal Acts Committed in the Twentieth Century: Annotated Bibliography*, Westport, CT: Greenwood Press, 1991, էջ xxvi-xxx:

⁹ Նույն տեղում, էջ xxxvi-xxxix:

տեղին դիտարկում է արել պատմաբան Ռիչարդ Հովհաննիսյանը. «Կարևոր իրադարձությունների վերաբերյալ ականատես-վերապրողների վկայությունները կարող են նույնքան արժեքավոր լինել, որքան պաշտոնական հրապարակումներն ու զեկույցները: Տվյալ տարբերակներում անհատները հաղորդում են տեղեկություններ, որոնք հնարավոր չէ գրնել այլ փաստաթղթերում»¹⁰:

բ. Թողնելով վկայություն. ինչո՞ւ և ինչպե՞ս

Վկայությունների թերությունների վերաբերյալ ցեղասպանագետ Սամուել Տոտենն առանձնացնում է հետևյալը.

- ա. վերապրողները կարող են գրագետ չլինել՝ այդպիսով չսիրապետելով գրավոր վկայություն թողնելու եղանակներին,
- բ. հեղցեղասպանական շրջանում վերապրողները, հնարավոր է, դեռ շարունակում են պայքարը զոյալենելու համար, այդպիսով իրենց ապրած ողբերգության արձանագրումը չի դառնում նրանց համար ամենակարևորը,
- գ. վերապրողները, հնարավոր է, չունեն բավարար ֆինանսական միջոցներ՝ արձանագրելու և հավաքելու վկայություններ,
- դ. վերապրողները, հնարավոր է, չունեն իրենց փորձառությանը հետաքրքրվողների լսարան, այդպիսով որևէ մեկը չի հավաքում կամ աջակցում իրենց ողբերգության փաստագրումը,
- ե. վերապրողները, հնարավոր է, չեն վստահում այն մարդկանց ու նրանց մտադրություններին, ովքեր փաստագրում են իրենց պատմությունները,
- զ. վերապրողները, հնարավոր է, դեռ ապրում են այն նույն ռեժիմի իշխանության ներքո, որն իրագործել է ցեղասպանությունը, ինչն էլ կանխում է նրանց փորձառության փաստագրումը¹¹:

Թերևս հիշյալ բոլոր գործոններն էլ (միասին կամ առանձին) կարող են առկա լինել համիդյան կոտորածներին վերաբերող վկայությունների ստեղծման պատմություններում: Առկա վկայությունների պարագայում, սակայն, ակնհայտ է, որ հիշատակված թերություն-գործոնների մի մասը չի աշխատել, իսկ մյուս մասը կորցրել է իր նշանակությունը՝ պայմանավորված այդ վկայությունների բավական ուշ հավաքման և գրառման հանգամանքով: Օրինակ, եթե XIX դարի վերջին կամ XX դարի սկզբին ականատես-վերապրողը, հնարավոր է, երկյուղեր վկայություն թողնելուց, ապա, օրինակ՝ 1930-ական թվականներին այլ երկրում ապրող վերապրողը գուցե չունենար նման վախի զգացում:

Մեր համոզմամբ, սակայն, վկայության՝ որպես պատմական աղբյուրի գնահատման համար շատ ավելի ուժեղ փաստարկ կարող է լինել ականատես-վերապրողների կողմից վկայություններ թողնելու նպատակների, պատճառների կամ շարժառիթների քննարկումը: Այսպես, վկայությունները բանավոր պատմութ-

¹⁰ Hovannisian Richard, “Introduction,” in Stanley E. Kerr, *The Lions of Marash: Personal Experiences with American Near East Relief 1919-1922*, Albany: State University of New York Press, 1973, p. xxiii.

¹¹ St’u Totten Samuel, *First-Person Accounts of Genocidal Acts Committed in the Twentieth Century: Annotated Bibliography*, Westport, CT: Greenwood Press, 1991, էջ xliii-liii:

յուններից գրավոր տեսքի բերելու առումով, ինչպես գրեթե բոլոր կոտորածների կամ ցեղասպանությունների դեպքում, նախաձեռնողները հիմնականում գիտնականները կամ մարդու իրավունքների պաշտպանությամբ հանդես եկող կազմակերպություններն են: Համիդյան կոտորածների դեպքում, իհարկե, հաշվի առնելով դրանց ժամանակը, խոսք կարող է լինել միայն գիտնականների մասին: Այդ խմբում կարելի է դասել, օրինակ՝ Վերժինե Սվազյանի հավաքած կամ տարբեր այլ ժողովածուներում և այլ հրատարակություններում պահպանված վկայությունները: Այստեղ նպատակը կամ պատճառը պարզ է. նրանք այդ աշխատանքը կատարել են՝ հստակ նպատակ ունենալով պահպանել դրանք որպես պատմական աղբյուր: Այս խումբ վկայությունները հիմնականում աչքի են ընկնում վկայությունն արձանագրելու բավական բարձր մակարդակով:

Համիդյան կոտորածներին վերաբերող **երկրորդ** խմբի վկայությունների նպատակն իրենց ընտանիքի պատմություն ստեղծելն է, իրենց տատապանքների մասին տեղեկություն թողնելը, հաջորդ սերունդներին իրենց նախնիների մասին տեղեկություն տրամադրելը: Այսպես, վերապրող Մարկոս Տեր-Մարկոսյանը նշում է.

«Կեանքիս ճամբորդութեան ընթացքին այն շրջանին հասեր եմ, երբ մանկութիւնս խնամողները եւ երիտասարդութիւնս հսկողները վաղուց արդէն մեկնած են այս աշխարհէն: Վերյիշումը մը անոնց մասին՝ քաղցր պարտականութիւն մը եւ երախտագիտական գործ մ'է: Նպատակս է յիշատակել մեր ընտանիքի անձերը եւ անոնց կեանքը, որոնք իրենց լուսագոյնը ըրած են իրենց յաջորդներու մասին: Երկրորդ նպատակս է յիշատակութիւն մը ընել հայրենի ընտանեկան եւ ընկերային կեանքի եւ սովորութիւններու, որ անդարձ կորան ընդհատումով մը, հայրենի երկրի կորստով...»¹²:

Նույն շարքում կարելի է դասել նաև ամերիկահայ հեղինակ փիլիսոփայության պրոֆեսոր Արմեն Մարսոբյանի աշխատանքը: Նա իր գրքի¹³ նախաբանում նշում է, որ դեռևս 1980-ականների կեսին նրա քեռիները՝ Հմայակ և Արա Դիլդիլյանները, ովքեր հավաքել էին բազմաթիվ փաստաթղթեր, նամակներ և վկայություններ, փորձում էին իրենց ընտանիքի պատմությունը գրի առնել: Սակայն եղբայրներից մեկը հանկարծակի մահանում է, իսկ մյուսը՝ հիվանդանում: Արմեն Մարսոբյանը նշում է, որ այդ ժամանակ ինքն իրեն լուր խոստացել էր իրականացնել նրանց ցանկությունը, ապա հավելում, որ այդ գիրքը գրելով և ցուցադրություններ կազմակերպելով՝ ինքն իրեն համարում է իր ընտանիքի պատմության կրողը և փոխանցողը:

Հակոբ Ալթունյանն իր «Հօրս՝ Կարապետ Ալթունեանի յուշերը» վկայության նախաբանում¹⁴, որը վերնագրված է «Հօրս յուշերուն մասին», նշում է, որ իր հայրը սիրում էր ընտանիքի անդամների՝ իր շուրջը հավաքված լինելու ժամանակ իր

¹² Տե՛ս Մարկոս Տեր-Մարկոսեան, *Յուշեր եւ խոհեր*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1958, էջ 8:

¹³ Armen T. Marsoobian, *Fragments of a Lost Homeland: Remembering Armenia*, London-New York: I. B. Tauris, 2015.

¹⁴ Տե՛ս Յակոբ Ալթունեան, *Հօրս՝ Կարապետ Ալթունեանի յուշերը*, Թորոնթո, 2013, էջ 5, 6:

հուշերից դրվագներ պատմել: Հոր պատմածները չմոռանալու համար որոշում են ժապավենի վրա ձայնագրել, ինչը և հետագայում տպագրում են¹⁵:

Առանձին դեպքերում սեփական փորձառության արձանագրման, դրա վերաբերյալ հիշողության պահպանման անձնական նպատակներն ընդգրկում կամ միգուցե ներկայացվում են որպես ազգագուտ նպատակներ: Վկայություններից մեկի հեղինակն ահա այսպես է ներկայացնում դրա արձանագրման նպատակը.

«Այս աշխատանքը սիրով կատարեցի, այն յոյսով, որ գուցե օգտակար հանդիսանամ իմ տառապեալ ազգին: Մեծ երջանկություն պիտի համարեմ եթե ապագայ սերունդը կարդայ ու իր սրտին վրայ դրոշմ է իր նախնեաց Սրբազնագոյն ճակատամարտը, նաեւ ջանայ հետեւիլ անոնց ազատատենչ ուղիին: Այդ պիտի ըլլայ իմ վարձատրութիւնը»¹⁶:

Այս նույն խմբի մեջ պետք է ընդգրկել նաև այն վկայությունները, որոնց արձանագրման նախաձեռնողները վերապրողների զավակներն են: Ավելին՝ առանձին դեպքերում անգամ վերապրողը վկայություն է թողել իր զավակի խնդրանքով: Այսպես, Երվանդ Կյուրեղյանը նշում է.

«Այս հուշերս ես գրի առա իմ տղա Վարուժանի խնդրանք, և այս հուշերս կթողնեմ զավիք սերունդներիս համար իբրև մի հիշատակ ու նաև մի կտակ: Թող սերնդեսերունդ կարդան և հասկանան, որ իրենց մեծ հայր Երվանդը ո՞ր երկրից է եղած, և նրա երկիրը ո՞ր քաղաքն է, և ո՞ր գյուղն է, և, մանավանդ, Երվանդի մեծ պապի պապերը ո՞ր երկրից են եղած և ինչո՞ւ իրենց երկրից եկած են, Քերծ գյուղը շինած են և ապրած են, ի՞նչ հանգամանքով փախած են և ինչո՞ւ են փախած: Այս ամենը գրեցիմ, որ չմոռանան իրենց տոհմական շառավիղը...»¹⁷:

Բավական հետաքրքիր է **Երրորդ** խումբը, որի մեջ մտնող վկայությունների արձանագրման նպատակը մի կողմից մարդկության նկատմամբ իրականացված այս դաժանությունների դեմ բողոքի ձայնի բարձրացումն է¹⁸, իսկ մյուս կողմից ավելի հեռուն գնալով՝ փորձել են սեփական փորձառության մասին պատմելով՝ թույլ չտալ նման ողբերգությունների կրկնությունը՝ ուղղակիորեն հետապնդելով կանխարգելիչ նպատակներ: Ուշագրավ է, որ հիմքում չունենալով գիտական մոտեցում՝ ենթագիտակցաբար նրանք իրենց առջև դրել են այնպիսի նպատակ,

¹⁵ Նույն կերպ Տիգրան Տարագճյանն իր վկայության մեջ ներկայացնում է իր հոր՝ Հարություն Տարագճյանի պատմածները (տե՛ս Տիգրան Յ. Տարագճեան, *Հօրս յիշարակաները*, Թորոնթօ, 1995): Մեկ այլ դեպքում Ռուբեն Խաչատրյանը, ով ծնվել է 1903 թ., իր «Եղևնիի հավերժ ծխացող հուշեր» հուշագրությունում պատմում է, թե ինչպես էին 1910-1913 թթ. ձմռան ամիսներին Բազադիճ ավանի հայկական օդաներում պատմում 1895 թ. աշնան կոտորածների մասին (տե՛ս Ռուբեն Խ. Խաչատրյան, *Եղևնիի հավերժ ծխացող հուշեր*, Երևան, 2002, էջ 7):

¹⁶ Տե՛ս Նիկողոս Գազանճեան, *Յուշագրութիւն Եղևնիոյ 1895-ի ջարդէն մինչև 1915-ի հերոսամարտը եւ եղևնը*, Երևան, 2004, էջ 22, 23:

¹⁷ Տե՛ս Երվանդ Կյուրեղյան, *Իմ հուշերի ճանապարհով*, Երևան, «Լուսակն», 2009, էջ 18:

¹⁸ Տե՛ս Bertha Nakshian Ketchian, *In The Shadow Of The Fortress: The Genocide Remembered*, Cambridge, Mass.: Zoryan Institute for Contemporary Armenian Research and Documentation, 1988, էջ ix-x:

ինչպիսին մեր օրերում հետապնդում է ցեղասպանության վերաբերյալ կրթությունը: Այսինքն՝ նրանք անուղղակիորեն առաջ են քաշել «կրթել կանխելու համար» սկզբունքը¹⁹:

Նույն խմբի մեջ որոշ վերապահությամբ կարող ենք ընդգրկել այն վկայությունները, որոնց միջոցով դրանց հեղինակներն իրենց երեխաներին պատմել են Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած դաժանությունների միջով իրենց անցած ուղու մասին, որպեսզի նրանց ուժ տան: Այսպես, Նատմի Թովայանն իր վկայության²⁰ սախաբանում նշում է, որ 11 տարեկան է եղել, երբ առաջին անգամ լսել է իր Մարաշում ծնողների կյանքի պատմությունը, և իր մայրը պատմել է այդ դժվար փորձառության մասին, որպեսզի քաջալերի նրանց լինել խիզախ և հաղթահարել ամեն գիշեր արձակվող բրիտանական ռումբերի նկատմամբ ունեցած վախը²¹:

Մեր ուսումնասիրած վկայությունների արձանագրման շարժառիթների մասին խոսելիս պետք է նշենք, որ դրանց մի զգալի մասն էլ դժվար է ընդգրկել մեր առանձնացրած խմբերից որևէ մեկում, քանի որ դրանց շարժառիթների մասին կամ հիշատակություն չկա, կամ էլ պարունակում են քննարկված պատճառներից ոչ թե միայն մեկը, այլ միանգամից երկուսը կամ երեքը:

Այսպիսով, վկայությունների արձանագրման դրդապատճառների հետազոտությունը մեզ թույլ է տալիս դրանք հարաբերականորեն հավաքել չորս խմբերի մեջ: Յուրաքանչյուր խումբ ունի իր առանձնահատկությունները՝ կապված դրանք արձանագրելու նպատակների հետ (տե՛ս աղյուսակ 1): Գլխավոր եզրահանգումն այն է, որ վկայությունների արձանագրման և ոչ մի պատճառ չի նվազեցնում դրա հավաստիության աստիճանը:

Աղյուսակ 1

Վկայությունների արձանագրման նպատակները կամ պատճառները			
I խումբ	II խումբ	III խումբ	IV խումբ
Գիտական հետազոտությունների համար	Ընտանիքի, գերդաստանի պատմությունը պահելու համար	Ողբերգության մասին բարձրաձայնում կանխարգելիչ նպատակներով	Խառը (կամ չի նշվում պատճառը, կամ առկա են մեկից ավելի պատճառներ)

¹⁹ Տե՛ս օրինակ՝ Սարգիս Պալապանեան (Պալապան Խոնա), *Կեանքիս փար ու պաղ օրերը (Այնթասպ-Քենասպ-Հալէպ)*, խմբագիր՝ բժ. Թորոս Թորանեան, Հալէպ, 1983: Այս և ցեղասպանության վերաբերյալ կրթության այլ հարցերի մասին շատ հետաքրքիր վերլուծություն է առկա հետևյալ հոդվածում՝ Ellen J. Kennedy, *Redefining Genocide Education* (առցանց՝ http://www.genocidewatch.org/images/Genocide_Redefining_Genocide_Education.doc).

²⁰ Տե՛ս Naomi Getsoyan Topalian, *Dust to Destiny*, Massachusetts: Baiker, 1986.

²¹ Հեղինակը նաև նշում է , որ դա տեղի է ունեցել Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, երբ Գերմանիան գրավել էր Ֆրանսիան, և Լիբանանը՝ որպես ֆրանսիական մանդատ, ներգրավվել էր (տե՛ս Naomi Getsoyan Topalian, *Dust to Destiny*, Massachusetts: Baiker, 1986).

գ. Վկայությունների արձանագրման ժամանակի հետ կապված հարցեր

Համիդյան կոտորածներին վերաբերող ականատես-վերապրողների վկայությունները՝ դրանց հեղինակների կողմից գրի առնվելու ժամանակի տեսանկյունից կարելի է բաժանել երեք խմբի: **Առաջին** և ամենափոքր խումբն այն հուշագրություններն են, որոնք գրվել են դեպքերի ժամանակ, անմիջապես հետո կամ շատ կարճ ժամանակ անց: Այսպես, 1895 թ. Խարբերդի կոտորածի մասին պատմող Հակոբ Քահանա Բարեչանյանի վկայությունը գրվել է հենց ջարդի ժամանակ²², այդ պատճառով էլ այդ վկայությունը կարելի է դասել օրագրերի շարքում. ուսումնասիրված վկայություններից մեզ հանդիպած թերևս միակ օրագիր-վկայությունն է 1894-1896 թթ. արևմտահայության կոտորածի մասին: Այս շարքում կարելի է դասել նաև Տեր Ղևոնդ քահանայի հուշագրությունը²³, ով հուշերը գրի է առել դեպքերից համեմատաբար կարճ ժամանակ անց: Ինչպես նշվում է վկայության առաջաբանում, նա այդ ամենը գրի է առել հատված առ հատված: Հիշարժան է այն, որ նրա գրառումները թուրքերը ոչնչացրել են տունը կողոպտելու ժամանակ, սակայն նա նորից գրի է առել իր փորձառությունը տարիներ անց՝ 1908-1910 թթ., Հալեպում²⁴:

Երկրորդ և ամենամեծ խումբն այն վկայություններն են, որոնք գրվել են բավական ուշ, որոնց հեղինակներն իրենց վկայությունների նախաբանում կամ առաջին գլխում նշում են, թե քանի տարեկան էին վկայությունը գրելու ժամանակ: Օրինակ՝ Եփրեմ Ճոնազյանն իր «*Իրաւունքը ճշմարտութեան, յուշեր չորս կոտորածներէ*» վկայության մեջ գրում է.

«Այսօր երբ այս տողերը կը գրեմ Լոս Անճելլոս, Քալիֆորնիոյ մէջ, եօթանասունհինգ տարիքս անցած եմ: Այն ատեն այդ տանիքին վրայ Թուրքիոյ Մարաշ քաղաքին մէջ հազիւ թե հինգ տարեկան էի: Բայց այդ առտուն, Նոյեմբեր 18, 1895-ը եւ յաջորդող դէպքերը ինծի համար կը մնան կենդանի եւ անմոռանալի»²⁵:

Մարգիս Պալապանյանն իր «*Կեանքիս փար ու պաղ օրերը*» վկայության նախաբանում նշում է.

«Հասել եմ կեանքիս աշունին. կը զգամ թէ տառապանքով, զրկանքով, ցաւով ու մահուան դէմ պայքարելով շահած կեանքիս պատմութիւնը,

²² Վկայության ծանոթագրության մեջ այսպես է նշվում. «...Այս արինտոս ու կրակոտ Խարբերդի պատմութիւնը գրած ու պահած էր մանրամասնօրէն, սուրի եւ հուրի մէջտեղէն եւ Ամերիկա 1907-ին հասնող վերոյիշեալ քահանան, թէ ականատես, եւ թէ իր շուրջը դարձող օրուան անցողարձերուն տեղեակ, միանգամայն իր կենաց եւ մահու սեւ ճակատագրին ներքեւ անկեայ հեծեժող եւ ազատուողը» (մանրամասն տե՛ս Յակոբ ՔՀՆՅ. Բարեչանեան, *Խարբերդի կոտորածէն, 1895 հոկտեմբերի 30*, Պօստոն, 1916, էջ 6):

²³ Տե՛ս Վահան Տեր-Ղևոնդյան, *Մարաշի Տեր Ղևոնդ քահանայի յուշերը*, Երևան, «Անտարես», 2013, էջ 6:

²⁴ Այս խմբում կարելի է ընդգրկել նաև Մարիցա Նազյանի վկայությունը, որը նա գրի է առել 1918 թ. հունիսին (տե՛ս Մարիցա Նազյան, *Աքսորի ճամբան*, գրեց՝ Հ. Յակոբ Ծ. Վ. Քօսեան, Պէյրուօ, 1975):

²⁵ Եփրեմ Ճոնազեան, *Իրաւունքը ճշմարտութեան, յուշեր չորս կոտորածներէ*, Պոսթըն, «Ժամանակակից հայ հետազօտական եւ վաերագրական Զօրեան հիմնարկ», 1990, էջ 7:

որ արինի եւ սպանդի անվերջ շարան մըն է, իմ սերունդին ալ խաչելութեամբը, զոր պէտք է աւանդ թողում երիտասարդ ու նոր ժամնող սերունդին»²⁶:

Իսկ Երվանդ Կյուրեղյանն իր վկայությունը գրել է հարյուր տարեկան հասակում²⁷: Եվ չնայած այն հանգամանքին, որ ականատես-վերապրողներն իրենց վկայությունները գրի են առել դեպքերից բավականին երկար ժամանակ անց, հնարավորինս մանրամասն, դեպքերի հստակությամբ և հաջորդականությամբ են նկարագրում իրենց տեսածն ու վերապրածը: Ասվածը լավագույնս փաստում է ականատես-վերապրող Գրիգոր Քաջբերունին իր հետևյալ տողերում.

«Այսօր երբ այս տողերը կը գրեմ, արդէն եօթանասուն ութը տարեկան եմ: Յիշողութիւնս այնքան խանգարուած է որ՝ կարճ միջոց առաջ պատահած դեպքերը եւ ճանչցածս մարդիկը կը մոռնամ սակայն մանկութեանս օրով պատահած դեպքերը եւ ճանչցածս դէմքերը՝ այնքան խոր տպաւորութիւն թողած են մտքիս վրայ, որ զանոնք կը յիշեմ երէկի պէս»²⁸:

Երրորդ համեմատաբար փոքր խմբում կարելի է ընդգրկել այն վկայությունները, որոնք մեզ են հասել անուղղակի. դրանք գրի են առնվել այլ անձանց, հիմնականում ականատես-վերապրողների զավակների կողմից: Այսպես, Հարություն քահանա Տ. Մեսրոպյանն իր «Կեանքի յուշեր» հուշագրության առաջին հատվածում, որը վերնագրված է «Մօրս յուշերը», նշում է.

«Նախքան իմ անձնական յուշերը, տալիս եմ՝ հանգուցեալ մօրս յուշերը, որոնք բաւականին հետաքրքիր և շահեկան են Վան-Վասպուրական և յատկապէս Թիմար գավառում կատարուած դեպքերը լուսաբանելու համար»²⁹:

Երրորդ խմբի կատեգորիայի մեջ կարելի է ներառել նաև այնպիսի վկայություններ, որոնց հեղինակները փոխանցում են իրենց պապերի պատմությունները: Այսպես, Հարություն Մուրադյանն իր պատմությունը սկսում է հետևյալ տողերով.

«Իմ հայրը՝ Հովհաննէս Մուրադյանը, պարտել է ինձ հետևյալ պատմությունը իր պապիկի՝ Պողոս Մուրադյանի մասին»³⁰:

Իսկ Մելքոն Տեր-Մելքոնյանը նշում է, որ չնայած 1895 թ. գրկի երեվա էր, բայց ջարդի և թալանի պատմությունն այնքան հաճախ էր պատմվում իրենց տան մեջ, որ ականատեսի նման գիտեր և հիշում էր ամեն մանրամասնություն³¹: Միսաք Խրալյանն իր վկայության մեջ, անդրադառնալով Աբդուլ Համիդից առաջ և նրա օրոք

²⁶ Սարգիս Պալապանեան (Պալապան Խոճա), *Կեանքիս փար ու պաղ օրերը (Այնթապ-Քեսասպ-Հալէպ)*, խմբագիր՝ բժ. Թորոս Թորանեան, Հալէպ, 1983:

²⁷ Տե՛ս Երվանդ Կյուրեղյան, *Իմ հուշերի ճանապարհով*, Երևան, «Լուսակն», 2009:

²⁸ Տե՛ս Գրիգոր Ա. Քաջբերունի, *Կեանքիս համետը պատմությունը*, Պէյրութ-Լիբանան, 1965, էջ 7:

²⁹ Տե՛ս Յարութիւն քահանայ Տ. Մեսրոպեան, *Կեանքի յուշեր*, Նոր Ջուղա, էջ 20:

³⁰ *Hundred-Year Legacy of Courage: Celebrating the Lives of Armenian Genocide Survivors in Our Community*, Chhange: Center for Holocaust, Human Rights and Genocide Education, 2015, p. 95.

³¹ Տե՛ս Մելքոն Տեր Մելքոնեան, Կեանքի և մահուան միջև, Բ տպագրութիւն, Պէյրութ, «Մշակ», 1974, էջ 13-15:

տիրող անիշխանություններին և անօրինություններին, այսպես է նշում՝ «Մեզի պատմեցին մեր հայրերը»³²:

Ականատես-վերապրողների կողմից իրենց վկայությունների փոխանցման ձևի առումով հարկ է նշել, որ դրանցում որպես «գլխավոր հերոս» հանդես է գալիս միայն մեկ անձ, սակայն հանդիպում են նաև այնպիսիք, որոնց հեղինակները նկարագրում են ոչ թե մեկ անձի, այլ մեկ ամբողջ տոհմի պատմություն: Այսպես, Եղիշե Մաղսուդյանն իր «Մաղսուդյանք. եղեռնապարծ րոհմի կյանքի պատմություն»³³ վկայությունում, Արմեն Մարսուբյանն իր «Fragments of a Lost Homeland: Remembering Armenia»³⁴, իսկ Կարինե Թերլեմեզյանն իր «Զավակներ Վասպուրական երկրի, Թերլեմեզյան րոհմ»³⁵ վկայություններում զուգահեռ ներկայացնում են իրենց գերդաստանների պատմությունները:

Այսպիսով, համիդյան կոտորածներին առնչվող վկայությունները, գրառման ժամանակահատվածը աչքի առաջ ունենալով, հարաբերականորեն հավաքվում են երեք խմբում (տե՛ս աղյուսակ 2): Այստեղ հարկ է նշել, որ այս տեսանկյունից վկայությունների առաջին խումբը ամենավատահեղին է, համեմատաբար «թույլ» դիրքերում է գտնվում երկրորդ և հատկապես երրորդ խումբը: Այստեղ թերևս երևում է համիդյան կոտորածների ակնատես-վերապրողների վկայությունների մի զգալի մասի թերևս ամենաթույլ կողմերից մեկը:

Վկայությունների գրառման ժամանակահատվածը		
I խումբ	II խումբ	III խումբ
Կոտորածների ժամանակ կամ անմիջապես հետո	Կոտորածներից շատ տարիներ անց	Կոտորածներից շատ տարիներ անց, գրի են առնվել այլ անձանց կողմից

³² Միսաք Խրպեան, Բալահովիտ (հայ որբի մը ապրումները հայաջինջ սարսափներէն), հայրենի յիշատակարան, Սոֆիա, «Մասիս», 1938, էջ 6:

³³ Եղիշե Մաղսուդյան, *Մաղսուդյանք. եղեռնապարծ րոհմի կյանքի պատմություն*, Երևան, «Անտարես», 2013:

³⁴ Գրքում հեղինակը պատմում է Դիլիլիյան գերդաստանի մասին: Արմեն Մարսուբյանի կողմից գրված վկայությունն առանձնանում է գրքում գետեղված լուսանկարներով, որոնք արվել էին Արամ և Յուլյա Դիլիլիյանների կողմից, եղբայրները հիմնադրել էին Դիլիլիյան եղբայրներ լուսանկարչատները Մարզվանում, Ամասիայում, Սամսոնում, Կոնիայում և Ադանայում, բացի դրանից, Յուլյա Դիլիլիյանը գործի պաշտոնական լուսանկարիչն էր: Գիրքը մեծամասամբ ներառում է երկու ընտանիքների վկայություններ, որոնց հիման վրա Արմեն Մարսուբյանը կատարում է իր վերլուծությունները: Մեջբերումները հիմնականում բերվում են Արամ Դիլիլիյանի (Aram Dildilian) և Մարիցա Մետաբյայանի (Maritsa Me'daksian), ով պատմում է իր մոր պատմածները, վկայություններից (մանրամասն տե՛ս Armen T. Marsoobian, *Fragments of a Lost Homeland: Remembering Armenia*, London-New York: I. B. Tauris, 2015):

³⁵ Տե՛ս Կարինե Թերլեմեզյան, *Զավակներ Վասպուրական երկրի, Թերլեմեզյան րոհմ (Մի րոհմի պատմություն)*, Երևան, 2010:

2. Ականաբես-վերապրողների վկայությունների բովանդակային կողմը

Համիդյան կոտորածներին առնչվող վկայությունների՝ որպես պատմական աղբյուրի դիտարկման երկրորդ և կարևորագույն գրավականը դրանցում պարունակվող բուն տեղեկությունն է: Եթե ձևին վերաբերող մեր վերլուծությունը միտված էր պատասխանելու «ինչպես» և «ինչու» հարցերին, ապա բովանդակությամբ վերաբերող մասում քննարկելու ենք «ինչ» հարցը: Այսինքն՝ եթե ձևի (որի շրջանակներում մենք քննարկեցինք այդ վկայությունների արձանագրման ու պահպանման հետ կապված հարցերը) քննությամբ մեր նպատակը գլխավորապես դրանց արժանահավատության հետ կապված տեսական հարցերի քննարկումն էր, ապա բովանդակային մասի քննարկմամբ մենք նպատակ ունենք հասկանալու, թե իրականում ինչ տեղեկատվություն է «թաքնված» դրանցում: Մասնավորապես այդ տեղեկատվությունն ինչ կփոխի կամ ինչով կլրացնի համիդյան կոտորածների մասին մեր ընկալումները:

Հաշվի առնելով առկա նյութի քանակապես մեծ լինելը՝ այս բաժնում մեր առջև դրված խնդրի լուծմանը հասնելու համար ընտրել ենք հետևյալ սկզբունքը: Քանի որ խոսքը համիդյան կոտորածների, այսինքն՝ պատմական որոշակի իրադարձության մասին է, ապա դրա վերաբերյալ փաստական նյութը կարևոր է այդ իրադարձության պատճառների, ընթացքի և հետևանքների հետ կապված տարբեր խնդիրների պարզաբանման առումով (չմոռանալով, որ այս ամենը գոհերի մի խմբի՝ ակնատես-վերապրողների տեսանկյունով ներկայացնելու մասին է խոսքը): Այդ նպատակով էլ առանձնացրել ենք ստորև ներկայացված չորս հիմնական ուղղությունների հիմքում ընկած հիմնական խնդիրները և առանձին-առանձին անդրադարձել դրանց:

ա. Կոտորածների պատճառները, շարժառիթները և սկիզբը՝ ըստ ակնատես-վերապրողների վկայությունների

Վկայություններում կոտորածների պատճառների ու անմիջական սկզբի մասին առկա են ակնատես-վերապրողների կողմից տարբեր ընկալումներ և գնահատականներ: Սակայն, որպես կանոն, ակնատես-վերապրողների վկայությունները սկսվում են իրենց ծննդավայրերի, պատմական դեպքերի, ավանդույթների, սովորույթների, ծիսակարգերի, շրջակա վայրերի, հայ-թուրքական, հայ-քրդական հարաբերությունների մասին ընդհանուր պատմական և ազգագրական ակնարկներով: Ինչպես երևում է, համիդյան կոտորածների վերաբերյալ վկայությունները հարուստ են նաև այնպիսի տեղեկություններով, որոնք թույլ են տալիս կոտորածներից բացի պատկերացում կազմել XIX դարի վերջին քառորդի արևմտահայ կյանքի զանազան բնագավառների մասին: Ըստ Վերժինե Սվազյանի՝ առարկայորեն վերարտադրելով տվյալ ժամանակաշրջանի կյանքը, նիստուկացը, բարքերը, քաղաքական-հասարակական հարաբերությունները, վերապրողների վկայույթ-

յուններն անմիջական են, ճշմարտացի, վավերական և ունեն հավաստի վկայությունների արժեք³⁶:

Վկայություններում, ինչպես արդեն նշվել է, կոտորածների պատճառների մասին տարբեր գնահատականներ կան: Այսպես, օրինակ՝ Սարգիս Պալապանյանը, մանրամասն նկարագրելով իր մանկությունը, ներկայացնում է նաև այդ ժամանակ Այնթապում ապրող հայերի և թուրքերի հարաբերությունները՝ նշելով, որ Այնթապի իրենց թաղամասում թուրք և հայ բնակչության թիվը հավասար էր, որն էլ կոիվների պատճառ էր դառնում: Թուրքերն անընդհատ սարսափի մթնոլորտ էին ստեղծում հայերի համար: Նույնիսկ իր հասակակից թուրք տղա երեխաներն անընդհատ կովի պատճառներ էին որոնում հայ երեխաների հետ՝ իրենց թույլ տալով անբարո արտահայտություններ և գրգռիչ նախատիմքներ, նշում է Սարգիս Պալապանյանը և ավելացնում.

«Թուրքը նոյնն էր, լեզուն ըլլար անոյշ կամ կծու, յարգանք ու պատիւ ցոյց տար թէ ռիսակալ սեւ սիրտ. միշտ նոյն թուրքն էր: Ուրեմն պետք էր արթնութիւն, պատրաստութիւն ինքնապաշտպանութեան դիմելու, ըլլայ պտոյտներու ընթացքին, ըլլայ թաղային խաղերու: Թրքութիւնը չար ոգի մըն էր, ու ես այդ ոգին էր որ կը հալածեի, քանի որ այդ ոգին ուրուրի պէս կը սաւառնէր մութ անկիւններու մէջ»³⁷:

Այս վկայությունն, ինչպես տեսնում ենք, մեզ ցոյց է տալիս նաև անվստահությունը, որ առկա էր տեղի հայության մեջ ինչպես թուրքական իշխանությունների, այնպես էլ հասարակ բնակչության նկատմամբ: Այնթապի կոտորածներին նախորդող իրադրության մասին նմանատիպ գնահատականներ են առկա նաև Մելքոն Տեր Մելքոնյանի³⁸ և Նազարեթ Բարսումյանի³⁹ վկայություններում:

Մեկ այլ վկայության հեղինակ Վարդգես Մավյանն իր «Տրապիզոնի հայերը մեծ ոճրի ճանապարհին» վկայության առաջին մասում, որը վերնագրված է «Տրապիզոնի հայերի ձգտումները», նկարագրում է Տրապիզոնում ապրող ժողովուրդների՝ հայերի, հույների, թուրքերի նախասիրությունները, ինչպես նաև նրանց փոխհարաբերությունները: Հեղինակը նշում է, որ չնայած հայերը թուրքերի և հույների համեմատ քիչ էին, բայց բոլոր ոլորտներում էլ մրցում էին հույների և թուրքերի հետ: Անդրադառնալով թուրքերին՝ նշում է, որ թուրքերի մեջ հայերի և հույների նման նշանավոր արհեստավորներ և առևտրականներ չկային, նրանք հիմնական-

³⁶ Տե՛ս Վերծինե Սվազյան, *Հայոց ցեղասպանություն. ականապես վերապրողների վկայություններ*, Երկրորդ համալրված հրատարակություն, Երևան, «Գիտություն», 2011, էջ 16:

³⁷ Սարգիս Պալապանեան (Պալապան Խոճա), *Կեսնքիս ցարք ու պաղ օրերը (Այնթապ-Քեսապ-Հալեպ)*, խմբագիր՝ բժ. Թորոս Թորանեան, Հալեպ, 1983, էջ 22:

³⁸ Տե՛ս Մելքոն Տեր Մելքոնեան, *Կեսնքի և մահուան միջև*, Բ տպագրութիւն, Պէյրութ, «Մշակ», 1974:

³⁹ Տե՛ս Nazareth Barsumian, *Stowaway To Heaven*, Barrington, Ill.: Armenian Information Bureau, 1960:

նում պետական պաշտոններ էին զբաղեցնում, իսկ մեծամասնությունն աղքատ էր⁴⁰:

Մինչև կոտորածն Այնթապում տիրող տրամադրությունների մասին Սարգիս Պալապանյանը նշում է.

«1895 Նոյեմբեր: Ու շշուկներ: Կասկածի եւ կսկիծի լուռ գալարումներ: Ամէն տուն տխրութեան պատկեր մըն է: Շրթունքները կը վախնան խօսելու: Ահաւոր բան մը կը խմորի, կը կատարուի լուրջեան ու մուրի մէջ: Դուռ դրացի կը հաւաքուին խօսելու համար, բայց բոլորին ձայները քաշած են: Խօսուն են միայն հայեացքները, երբեմն հառաչ մը կը փրթի սեղմուած կոկորդէ մը...: Ճակատագիրը սեւ կը շնչէ»⁴¹:

Մարիցա Նազլյանի վկայությունից պարզ է դառնում, որ նույն տրամադրությունն էր տիրում նաև Արաբկիրում.

«...Լաւ կը յիշեմ որ սոսկալի ջարդը չսկսած, հայրս տխուր տրտում էր, աջէն ձախէն ակնաջը տխուր լուրեր հասած էին. երեկոյեան գործէն շուտով տուն կը դառնար եւ սրտմաշուկ դէպքերու վրայ կը խօսէր մօրս հետ, իսկ մենք փոքրներս չէինք հասկնար, ուշադրութիւն եւ կարեւորութիւն չէինք տար: Այդ օրերուն մինչ ամէն այր մարդ անտարբերութեամբ իւր գործին գացած եւ առաւօտեան ժամերը սահած էին, ահա քաղաքին մէջ իրարանցում մը սկսաւ. ... »⁴²:

Վկայություններից ակնհայտ է դառնում, որ բազմաթիվ վայրերում կոտորածները, դրանց ուղեկցող թալանը, կողոպտան այդքան էլ անսպասելի չեն եղել, և արևմտահայությունը բազմաթիվ վայրերում արդեն լավ տեղեկացված է եղել, թե ինչ է կատարվում ամբողջ կայսրությունում: Գրեթե բոլոր վկայությունների հեղինակները նշում են, որ Արևմտյան Հայաստանի նահանգներում և Օսմանյան կայսրության մյուս շրջաններում տեղի ունեցող կոտորածների մասին լուրերն անընդհատ տարածվում էին: Եվ չնայած դրան, ինչպես 1915 թ., այնպես էլ համիդյան կոտորածների ժամանակ գրեթե յուրաքանչյուր շրջանում կամ բնակավայրում բնակչության շրջանում ակնկալիքներ են եղել, որ իրենց բնակավայրը գերծ կմնա ողբերգությունից: Վկայություններից նաև պարզ է դառնում, որ կոտորածները տարբեր շրջաններում տարբեր կերպ են սկսվել, սակայն ակնառտես-վերապրողների կողմից հաճախ է ընդգծվում դրանց խիստ անակնկալ սկիզբը:

Այսպես, Մարաշում տեղի ունեցած արևմտահայության կոտորածների մասին իր հուշերում մանրամասն տեղեկություն է հաղորդում Մարաշի Տեր Դևոնդ քահանան: Ըստ նրա՝ այդ ահռելի և սոսկալի կոտորածը սկսվեց 1895 թ. նոյեմբերի 6-ին՝ երկուշաբթի օրը՝ առավոտյան: Ս. Գևորգ եկեղեցու դիմաց գտնվող Ալատաղ լեռան

⁴⁰ Մանրամասն տե՛ս Վարդգես Մավյան, *Տրապիզոնի հայերը մեծ ոճրի ճանապարհին*, Երևան, «Ճարտարագետ», 2015, էջ 7-14:

⁴¹ Սարգիս Պալապանյան (Պալապան Խոճա), *Կեանքիս ցրտ ու պաղ օրերը (Այնթապ-Քեսասպ-Հալէպ)*, խմբագիր՝ բժ. Թորոս Թորանյան, Հալէպ, 1983, էջ 31:

⁴² Մարիցա Նազլյան, *Արսորի ճամբան*, գրեց՝ Հ. Յակոբ Ծ. Վ. Քոսեան, Բ տպագրութիւն, Պէյրով, 1975, էջ 13:

ստորոտից հազարավոր թուրք զինվորներ շարվել և անընդհատ կրակում էին եկեղեցու հետևի մասում գտնվող հայերի տների վրա: Ջեյթունի մեջ հայերի կողմից սկսված ու շարունակվող ընդվզումների պատճառով Մարաշը դարձել էր թուրք և արաբ զինվորների համար բանակատեղի: Պաղեստինից 40 հազար զինվորներով Ջեյթունի վրա հարձակվելու համար Մարաշ էր ժամանել հրամանատար Ֆերիք Մստաֆա Ռենզին: Ջինվորները, մի քանի խմբերի բաժանված, ցրված էին ամբողջ քաղաքով մեկ: Կառավարության հրամանով և դրդմամբ Մարաշի թուրք բնակիչներին էին միացած շրջակա նահանգներից և գյուղերից քուրդ, ապտալ, չերքեզ մահմեդականներ, տարբեր տեսակի զենքերով զինված, հայերի տներն էին մտնում, կողոպտում, թալանում, տան տերերին դաժանաբար սպանում՝ հաշվի չառնելով տարիք և սեռ⁴³:

Այսպիսով, ականատես-վերապրողների վկայություններում կոտորածների պատճառների մասին տարբեր մոտեցումներ ու կարծիքներ են արտահայտվում: Ամեն դեպքում դրանցում հաճախ է հիշվում, որ օսմանյան իշխանությունների և հայ բնակչության միջև անվստահությունը բավական խոր արմատներ ուներ և ամենևին էլ հանկարծակի սկսված երևույթ չէր:

բ. Համիդյան կոտորածների իրականացման մեխանիզմները և հանցագործների ներգրավվածությունը՝ ըստ ականատես-վերապրողների վկայությունների

Ականատես-վերապրողների վկայությունները կոտորածներին ներգրավված հանցագործների մասին բավական լայն պատկերացում են տալիս: Մեր ուսումնասիրությունների արդյունքում առանձնացրել ենք ներգրավվածության հետևյալ պատկերը՝ կառավարություն, տեղական իշխանություններ, կանտոնավոր բանակ, ոստիկանական ուժեր, մուսուլման մոլեռանդ հոգևորականներ, բանտերից ազատված հանցագործներ, տեղացի մուսուլմաններից բաղկացած անկանոն ջոկատներ և անգամ հարկահավաքներ ու ժանդարմներ⁴⁴:

Տեղական իշխանության մասնակցության և կոտորածը նախապես ծրագրված լինելու մասին է վկայում Մարաշի Տեր Ղևոնդ քահանան.

«...տեղույս կառավարութիւնը ամիսներ առաջ երկաթագործ տաճիկներու անհամար տապարներ շինել տուած եւ պատրաստած էր: Տանց պատուհաններու դնելու համար Եւրոպայէն եկած երկաթեայ ձողերը ծայրերնին ծռելով իբրեւ պաստօն, դռները, պատուհանները կոտրելու համար մէն մի թուրք ձեռքերնին առած փողոցները ինկած էին»⁴⁵:

⁴³ Տե՛ս Վահան Տեր-Ղևոնդյան, *Մարաշի Տեր Ղևոնդ քահանայի յուշերը*, Երևան, «Անտարես», 2013, էջ 191:

⁴⁴ 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության ընթացքում ոճրագործների հիերարխիայի մասին տե՛ս Մանուկյան Սուրեն, Հայոց ցեղասպանության ոճրագործների հիերարխիայի հարցի շուրջ, «Ցեղասպանագիտական հանդես». 2(2), 2014, էջ 100-126:

⁴⁵ Տե՛ս Վահան Տեր-Ղևոնդյան, *Մարաշի Տեր Ղևոնդ քահանայի յուշերը*, Երևան, «Անտարես», 2013, էջ 192:

Հակոբ քահանա Բարեջանյանը նույնպես փաստում է, որ կոտորածն իրականացնելու ներքին ծրագիրը պատրաստվել էր դեռևս օրեր, ամիսներ առաջ: Թուրքերն իրենց տներում անընդհատ ժողովներ էին կազմակերպում, բացի դրանից, տեղական կառավարությունը գաղտնի սիրաշահում էր նաև քուրդ պետերին, էջիբաթների պետերին, շեյխերին⁴⁶:

Ինչպես նշում է Միսաք Խրապեանը.

«Այն տունին մէջ, ուր կ'իջեանէին հարկահաւաքները և ժանտարմաները, սարսափահար կը փախցնէին գեղեցիկ հարսները կամ աղջիկները: Սակայն անոնք կը հասկնային գիւղի քիւրտերէն և կը սկսէին տանջել, գանակոծել տան տղամարդը, պատրուակելով թէ երկու երեք տարուան տուրք չեն վճարած և հիմա պէտք է որ ամբողջը միասին կանխիկ վճարեն: Եթէ առարկէին թե սխալ է, խոշտանգումները կը սաստկանային: Անշուշտ այս գրկանքները կը խրախուսուէին հովանաւորող պէկերու և աղաներու կողմէ, մանաւանդ անոնց հանդէպ, որոնց դէմ ռիս կար կամ որոնք քիչ մը գլուխ ցցելու փորձ կ'ընէին: Աւելորդ է ըսել թէ ասոնց համար ոչ ոք կրնար կառավարութեան բողոքել: Կառավարութիւնը ինքն էր որ կը սարքէր այս բոլորը և իր պաշտօնեաները գիշեր ցերեկ պէկերու պնակները կը լզէին և շան պէս անոնց շուրջը կը թափառէին»⁴⁷:

Կոտորածին օսմանյան բանակի արաբական զորքի մասնակցության մասին է վկայում Նաոմի Թոփալյանը. «Մարաշի Ֆուռնուս ավանում հարձակումը սկսել էին օսմանյան բանակի արաբ զորքերը: Մյուս զորաբաժանումները քաշվել էին մոտակա բլուրները: Իսկ զինվորներին հետևում էր տեղական մահմեդականներից բաղկացած ամբոխը, որոնց հիմնական նպատակը թալանելն էր»⁴⁸:

Քրդական ջոկատների ակտիվ ներգրավվածության մասին հիշատակումներ կան գրեթե բոլոր վկայություններում: Օրինակ՝

«Քիրտ ձիաւոր խումբ մը Ջանիկի Մուղիրի հարկահաւաք պաշտօնեայի գլխաւորութեամբ կը մտնէ Աւերակի գիւղի կալերը, երբ կալերու մէջ կը տեսնէ կուտակուած մաքուր հացահատիկը ու գարին, կը շլատայ: Շլացած պաշտօնեան ու իր հետ բերած քիւրտ աւագակները, Ջանիկի Մուղիրի անունով կը սկսի յոխորտալ կալուոր գիւղացիներու վրայ պետական հարկի բաժինէն աւելին վերցնելով. երբ գիւղացիք վիճաբանելով կը դիմադրեն, անոնք զէնքի ուժով կը սպառնան իրենց դէմ կանգնող կալուորներուն, ու ծեծկոտուքը կը սկսի. մէկ երկու կալուոր երեց գիւղացիներ չդիմանալով քաշկոտուքին կ'իյնան գետին: Յափշտակիչները բռնի զէնքի դիմելով կը հաւաքէն կալերու մէջի դիզուած հացահատիկի բերքը ու կը հեռանան գիւղէն:

⁴⁶ Տե՛ս Յակոբ ԲՇՆՅ. *Բարեջանեան, Խարբերդի կոտորածէն, 1895 հոկտեմբեր 30*, Պօստոն, Մէս., 1916, էջ 7:

⁴⁷ Տե՛ս Միսաք Խրապեան, *Բալահովիտ (հայ որբի մը սպրումները հայաջինջ սարսափներէն), հայրենի յիշարակարան*, Սոֆիա, «Մասիս», 1938, էջ 15, 16:

⁴⁸ Տե՛ս Naomi Getsoyan Topalian, *Dust to Destiny*: Massachusetts: Baikar, 1986, էջ 5:

Այդ ծանր ու տագնապալից օրերուն, գիւղացիներէն շատ քիչեր, եթէ զէնք ունենային, անվախ կը դիմադրէին. իսկ զէնք չունեցող գիւղացիները զգոյշ էին ու վերապահ: Հայ անզէն ժողովուրդը քաջատեղեակ էր, որ առանց զէնքի չէր կրնար դիմադրել կամ կասեցնել քիւրտ ու թուրք թալանիչ ասագակախումբերուն: Մեր ժողովուրդը լաւ հասկ-ցած էր, երբ քաղաքական դէպք մը կը սկսէր վնասաւոր ու քաւութեան նոխազը՝ հայ անզէն գիւղացին էր: Օսմանեան թուրքերու նպատակն էր քիւրտերու միջոցաւ թշուառացնել հայ գիւղացին: Այդ տարիներու թշնամական դէպքերու պատճառով ծանր աղքատութեան մատնուեցան Վասպուրականի գրեթէ բոլոր հայ գիւղերը»⁴⁹:

Մուսուլման հոգևորականների ներգրավվածությունը փաստող բազմաթիվ վկայություններ կան: Օրինակ.

«...Այդ օրերու կրօնականը՝ Մէլիդ Խալիլ, կ'արտասանէ իր գրգռիչ ճառը արինաձարաւ խուժանին... »⁵⁰:

... «Ով որ կեաւոր մը մեռցնէ, անիկա արքայութեան մէջ 40 յաւերժաւարներ պիտի ունենայ՝ իբրեւ վարձատրութիւն իր բարի գործին»⁵¹:

Այնուհետև «թուրքերից և քրդերից կազմված ամբոխը և թուրքական ոստիկանական ուժերը, նախապես ծրագրավորածի համաձայն, լսելով թնդանոթից արձակված կրակոցի ձայնը, հարձակվում են քաղաքի քրիստոնյա բնակչության վրա... »⁵²:

Թուրքերի և քրդերի կողմից իրականացված վայրագությունների մասին պատկերացում կազմելու համար բավական է միայն մեջբերել ականատես-վերապրողի հետևյալ տողերը.

«Տաճիկ խուժանը եւ կիրթ ու մարգում զինուորը մարտիներով, դաշոյններով, սրեակ երկաթեայ տապար եւ երկաթեայ ծոածայր պաստօններով զարդարում կը յարձակէին հայոց տուներու վրայ, կանանց ահռելի վայնասունը, մեռեալներուն և վիրաւորեալներու հոնչիւնը եւ աղաղակները, մանկաց եւ տղայոց սարսափը երկինք եւ երկիր կը դողացնէին»⁵³:

Տրապիզոնում շրջակա թուրքական գյուղերից հավաքված թուրք և լազ ամբոխը, միանալով քաղաքի մահմեդականներին ու զինվորներին, կառավարության

⁴⁹ Տե՛ս Համբարձում Ահարոն Պօղոսեան, *Վասպուրականցի գերդասարանի մը պատմութիւնը*, Երևան, «Զանգակ», 2014, էջ 21:

⁵⁰ Նիկողոս Գազանճեան, *Յուշագրութիւն Եղեւիոյ 1895-ի ջարդէն մինչեւ 1915-ի հերոսամարտը եւ եղեռնը*, Երևան, 2004, էջ 55:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 56:

⁵² Nazareth Barsumian, *Stowaway To Heaven*, Barrington, Ill.: Armenian Information Bureau, 1960, p. 27.

⁵³ Վահան Տեր-Ղևոնդյան, *Մարտչի Տէր Ղևոնդ քահանայի յուշերը*, Երևան, «Անտարես», 2013, էջ 193:

պաշտոնյաների ներկայությամբ ու քաջալերությամբ, սկսել էին կոտորել, թալանել, այրել քաղաքի հայերին՝ առանց խնայելու կանանց, երեխաներին ու ծերերին⁵⁴:

Բռնի իսլամացումը ևս հակահայկական քաղաքականության դրսևորումներից էր: Ուրֆայում տեղի ունեցածի մասին կարդում ենք.

«...Արիսն ու կոտորածը կը սկսին առանց արգելքի: Առջի օրուան պէս՝ տուները կը մտնեն եւ, երբ կը հանդիպին ներքնասենեակները պահուրտածներու, կ'ըսեն. «Իսլամացի՛ր, բան չենք ըներ»: Բայց իսլամութիւն ընդունի կամ ոչ, կը պատկեցնեն եւ սուրով ու տպարներով մարմինը կտոր կտոր կ'ընեն: Եթէ պատահի, որ խուժանը չկարենայ տուն մտնել եւ մտածէ, որ ներսը մարդ կայ՝ տունը կրակի կու տայ ու կ'անցնի»⁵⁵:

Հուսելիկում կոտորածն ավելի արդյունավետ իրականացնելու համար թուրքական կառավարությունը բանտերից ազատել էր թուրք հանցագործների և սանձազերծել լեռնային քրդերի: Սրերը թափահարելով՝ քրդերը սպանում էին բոլոր տղամարդկանց, ահաբեկում կանանց և երեխաներին, կողոպտում արժեքավոր իրերը, թալանում ձմեռվա համար պատրաստված առատ պաշարը: Վկայության հեղինակը պատմում է, որ իր պապիկը, որդուն շալակած, փախչում էր դեպի եկեղեցի, սակայն թուրքերը բռնեցին նրան և ստիպեցին իսլամ ընդունել, սակայն մերժում ստանալով՝ իր տղայի աչքի առաջ սպանեցին⁵⁶:

Խարբերդում Ս. Հակոբ թաղի Ս. Հակոբ Բարեջանյանին հրամայում են ուրանալ իր կրոնը, ինչին նա բացասական պատասխան է տալիս: Երբ փորձում են հարկադրել, նա խենթ է ձևանում, սակայն դա ավարտվում է նրա գերեվարությամբ⁵⁷:

Բռնի իսլամացման հարկադրանքը սովորաբար ավարտվում էր մահով: Այսպես, Վանում Դանիել վարդապետը սրախտոլխոլ արվեց Ս. Հակոբ եկեղեցու մոտ, որովհետև մերժել էր ընդունել կրոնավորության պահանջը⁵⁸: Նույն կերպ Խավեց գյուղի ծերունագարդ քահանան, երբ ընկնում է թշնամիների ձեռքը, նրան ստիպում են կրոնավորիս լինել: Այն բանից հետո, երբ նա ընդդիմանում է, կտրում են նրա ականջները, հանում աչքերը և երկար տանջելուց հետո սպանում⁵⁹:

Թուրքերի կողմից կիրառված մեթոդներից էր նաև ողջակիզումը: Այսպես, Հուսեյն Պալթա կոչված մի մարդ Ծակտար գյուղում, 12 հայ երիտասարդների խտտի մեջ տեղավորելով, այրում է նրանց⁶⁰:

⁵⁴ Տե՛ս Վարդգես Մավյան, *Տրասխիզոնի հայերը մեծ ոճրի ճանապարհին*, Երևան, «Ճարտարագետ», 2015, էջ 21:

⁵⁵ Նիկողոս Գազանճեան, *Յուշագրութիւն Եդեսիոյ 1895-ի ջարդէն մինչեւ 1915-ի հերոսամարտը և տղանը*, Երեւան, 2004, էջ 59:

⁵⁶ Տե՛ս Bertha Nakshian Ketchian, *In The Shadow Of The Fortress: The Genocide Remembered*, Cambridge, Mass.: Zoryan Institute for Contemporary Armenian Research and Documentation, 1988, էջ 9:

⁵⁷ Տե՛ս Յակոբ ԲՀՆՅ. *Բարեջանեան, Խարբերդի կոտորածէն*, 1895 հոկտեմբեր 30, Պօստոն, Մէս., 1916, էջ 5, 6:

⁵⁸ Տե՛ս Յարութիւն քահանայ Տ. Մեսրոպեան, *Կեանքի յուշեր*, Նոր Ջուղա, էջ 21:

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 22:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 21:

Վայրագությունների անբաժան մասն էին կազմում նաև երիտասարդ տղամարդկանց մորթելը, կանանց բռնաբարելը և այլն: Հարություն քահանա Մեսրոպյանի վկայության համաձայն՝ 450 հայ երիտասարդների հավաքելով մի խոր ձորի մեջ՝ անխնա կոտորում են: Հետո մի խումբ տղամարդկանց ծովափ տանելով՝ մի մասին մորթում են, իսկ մնացածին՝ լցնում ծովը: Աղջիկներին և երիտասարդ կանանց բռնաբարում են ամենայն վայրագությամբ: Դրա հետ մեկտեղ իշխանությունները, մի կողմից կազմակերպելով այս սոսկալի զանգվածային կոտորածները, մյուս կողմից աշխատում էին խնամքով թաքցնել դրանք: Այդ նպատակով դեպքի վայր էին ուղարկվում շինծու «քննիչ հանձնախմբեր»՝ իբր թե տեղում քննություն կատարելու համար: Բայց հատկանշական է այն, որ այդ «հանձնախմբի» մեջ է լինում նաև մի հայ, որը մի ձորի մեջ գտնվող դիակների միջից դուրս է բերում 7 տարեկան մի ողջ երեխայի: Պարզվում է՝ երեխայի հայրը սպանվելիս գրկում սեղմել և փրկել է նրան⁶¹:

Վկայությունները համիդյան կոտորածների ընթացքի և գործող անձանց մասին մեծ քանակությամբ տեղեկություններ են պարունակում: Դրանցում առկա են այնպիսի մանրամասներ, որոնք չեն հանդիպում այլ աղբյուրներում: Խոսքն այն մասին է, որ վկայությունները բավական հիմնավոր պատկերացում են տալիս համիդյան կոտորածներն իրականացնողների խմբում բավական լայն շերտերի առկայության, ինչպես նաև այդ ոճրագործությունների մեթոդների մասին:

գ. Համիդյան կոտորածների ժամանակ ինքնապաշտպանվելու կամ փրկվելու դեպքեր ականատես-վերապրողների վկայություններում

Հայտնի է, որ որոշ վայրերում՝ Մասունում, Զեյթունում, Ուրֆայում, Շապին-Գարահիսարում, Վանում, հայերը դիմել են ինքնապաշտպանության, և այդ մասին առկա են ականատես-վերապրողների, որոնք այս դեպքում նաև ինքնապաշտպանությունների ղեկավարներ կամ մասնակիցներ էին, տարբեր վկայություններ⁶²: Հատկանշական է, որ XIX դարի վերջին քառորդի հայ ազատագրական պայքարին նվիրված հետազոտություններում⁶³ այդ վկայություններից շատերն օգտագործվել են: Այդ իսկ պատճառով հարկ չենք համարում այդ հուշագրություններին ման-

⁶¹ Նոյն տեղում, էջ 23, 24:

⁶² Այսպես, Մասունի ինքնապաշտպանության մասին մանրամասն տե՛ս *Գեորգ Չաուշ*, Պեյրուֆ, «Յեղափոխական ալպում», 1972; Զեյթունի ինքնապաշտպանության մասին՝ Աղասի, *Զեյթուն և իր շրջանակները*, Պեյրուֆ, 1968; Avetis Nazarbek, *Through the Storm*, London, 1899; Զեյթունցի, *Զեյթունի անցեալն և ներկայէն*, Բ. Մասն, Բարիզ, 1903; Գ. Տեօվլէթը իր «Զեյթուն» աշխատությունը, ինչպես ինքն է նշում իր գրքի առաջաբանում, գրել է Աղասու, Մեմերճյանի, Տեր Հակոբյանի աշխատությունների, ինչպես նաև իր անձնական հիշողությունների հիման վրա, տե՛ս Գ. Տեօվլէթ, *Զեյթուն*, Փարիզ, 1945, Վանի ինքնապաշտպանության մասին՝ *Յուշեր Արմենակ Եկարեանի*, խմբագրեց՝ Լ. Աճեմեան, Գահիրէ, Նոր Աստղ, 1947:

⁶³ Մանրամասն տե՛ս Հ. Մ. Պողոսյան, *Զեյթունի սպարամբությունը*, Երևան, 1963, Լ. Մկրտչյան, *Զեյթունի սպարամբությունը 1895-1896 թթ.*, Ե., 1995, Վ. Մելիքսեթյան, *Զեյթունի հերոսամարտերը*, Երևան, 1960, Կ. Թառոյան, *Ժողովրդական շարժումները Մասունում*, 1890-1894, Երևան, 1966, Հ. Մ. Պողոսյան, *Մասունի պայքարները*, Երևան, «Հայաստան», 1985, Հ. Մ. Պողոսյան, *Վասպուրականի պայքարներից (1850-1900)*, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1988:

րամասն անդրադառնալ: Սակայն եթե վկայությունների մի մասը հենց նվիրված է այս կամ այն հարաբերականորեն խոշոր ինքնապաշտպանության մանրամասն նկարագրությանը, ապա պակաս հետաքրքիր չեն նաև այն հուշագրությունները, որտեղ ներկայացվում են ինքնապաշտպանության, սեփական ընտանիքը և անձը փրկելու մասնավոր կամ փոքրիկ դեպքերը:

Այսպես, Տրապիզոնում հայերի ինքնապաշտպանության հետաքրքիր մանրամասներ է ներկայացնում Վարդգես Մավյանը: Հեղինակն իր «Տրապիզոնի հայերը մեծ ոճրի ճանապարհին»⁶⁴ վկայության մեջ անդրադառնում է 1895 թվականի սեպտեմբերի 22-ին Տրապիզոնում տեղի ունեցած կոտորածին, ավելի ճիշտ շեշտը դնում է «Սև անտառում» ծավալված դեպքերի վրա, որտեղ առավոտյան անսպասելի սկսված կոտորածից փրկվելու նպատակով հավաքվել էին շրջակա ութ գյուղերի բնակիչներ, այդ թվում՝ Վարդգես Մավյանի ընտանիքը: Հեղինակը կոտորածների ժամանակ ութ տարեկան էր, բայց մանրամասն նկարագրում է իր հոր մասնակցությամբ բազմահազար թուրք ամբոխին և համիդիներին ցույց տրված չորսօրյա դիմադրությունը⁶⁵:

Նաոմի Թովայանի վկայությունից պարզ է դառնում, որ Մարաշի գավառի Ֆուռնոս ավանում հայերը երեք օր շարունակ դիմադրություն են ցույց տվել իրենցից մի քանի անգամ գերազանցող Ալի Բեյի զորքերին: Հայերին հաջողվել էր որոշ վնասներ պատճառել թուրքական զորքերին, սակայն եռօրյա կատաղի պայքարից հետո թուրքերը կրակի մատնեցին ամբողջ գյուղը և առաջացան դեպի Ջեյթուն⁶⁶:

Ուրֆայում ևս հայերը դիմեցին ինքնապաշտպանության: 1895 թ. հոկտեմբերին թուրքերը սկսեցին առաջին հարձակումը: Քանի որ հայկական թաղամասն առանձնացված էր ու գտնվում էր բլրի վրա, ուստի հայերին հաջողվեց դիմադրել և չթողնել թուրքերին մտնել հայկական թաղամասը: Չնայած դրան՝ թուրքերը կոտորեցին շուկայի մոտակայքում և թուրքական թաղամասում գտնվող մի շարք հայերի: Այնուհետև տեսնելով, որ հայերի դիմադրությունը հնարավոր չէր կտրել, թուրքական կառավարությունը դիմեց խորամանկության՝ հայտարարելով, որ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հայերը և թուրքերը լցված են վրեժխնդրությամբ միմյանց նկատմամբ, ապա անհրաժեշտ է գինաթափել երկու կողմերին՝ հետագա բախումներից և արյունահեղություններից խուսափելու համար: Այնուհետև համոզվելով, որ հայերն անգն են և այլևս չեն կարող դիմադրել, անցան հարձակման⁶⁷:

⁶⁴ Տե՛ս Վարդգես Մավյան, *Տրապիզոնի հայերը մեծ ոճրի ճանապարհին*, Երևան, «Ճարտարագետ», 2015:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 14-24:

⁶⁶ Տե՛ս Naomi Getsoyan Topalian, *Dust to Destiny*: Massachusetts: Baikar, 1986, էջ 3:

⁶⁷ Մանրամասն տե՛ս Bedros Der Bedrossian, *Ourfatzi*, Translated by Tamar Der-Ohannessian (Granddaughter), 2005, էջ 26-28, Նիկողոս Գազանճեան, *Յուշագրություն Եղևսիոյ 1895-ի ջարդէն մինչև 1915-ի հերոսամարտը և եղեռնը*, Երևան, 2004, էջ 37-63:

Բավական մանրամասն նկարագրություններ կան վանեցի ականատես-վերապրողների հուշագրություններում⁶⁸:

Հանդիպում են նաև միայնակ դիմադրելու դեպքեր, ինչպես օրինակ՝ Այնթապում:

«Մինչ մեր եւ մեր դրացիներուն տուները ասարի կը տրուէին յաջորդաբար, զոհ տալով իրենց այր մարդիկը, անդին, մեր դրացին՝ Թիւթինճի Օհանը, առանձինն ու իր միակը զէնքով, կը դիմադրէր վայրագ խուժանին եւ կը փրկէր իր տունը անոր յարձակումներէն»⁶⁹:

Վանում ևս Չթճյան Արշակը, լսելով իրենց հարևան հայերի տների վրա թուրքերի հարձակման ձայները, վերցնում է հրացանը և ուղղում դեպի խուժանը: Թուրքերը սկզբից սահանջում են, այնուհետև ավելի մեծ ուժով պաշարում նրանց տունը: Սակայն ո՛չ նրանց համազարկները, ո՛չ էլ տունը հրկիզելու փորձերը չեն ընկճում Արշակին: Ծ՛նողների, եղբոր վիրավորվելուց հետո, ամուսինը՝ Հայկանուշը, շարունակեց օգնել Արշակին՝ մի կողմից բնակարան նետված կրակները ջրով հանգցնելով, մյուս կողմից՝ վիրավորներին խնամելով: Իսկ Արշակը դիմադրեց խուժանին առավոտից իրիկուն: Գիշերը, երբ թուրքերը դադարեցրին հարձակումը, Արշակն ընտանիքի վիրավոր անդամներին տեղափոխեց ամերիկյան հիվանդանոց, իսկ ինքն իր զենքով միացավ ընկերներին⁷⁰:

դ. Մշակութային և նյութական կորուստների մասին տեղեկություններն ականատես-վերապրողների վկայություններում

Ականատես-վերապրողների վկայություններում բավականաչափ տեղեկություններ կան նաև հայերի մշակութային և նյութական կորուստների մասին: Իհարկե, վկայությունների օգնությամբ հնարավոր չէ պատկերացում կազմել այդ կորուստների ամբողջական պատկերի մասին, սակայն վկայություններն իրենց հաղորդած տեղեկություններով այս կամ այն չափով լրացնում են առկա բացը⁷¹:

⁶⁸ Արտակ Դարբինեան, *Հայ ազգայրագրական շարժման օրերէն (յուշեր 1890-էն 1940)*, Փարիզ, «Հայ ազգային հիմնադրամ» 1947, Մարկոս Տէր-Մարկոսեան, *Յուշեր եւ խոհեր*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1958, Արսեն Հացագործյան, *Իմ կյանքի պատմությունը (ինքնակենսագրական հուշեր) Ծննդյանս 75-ամյակի առթիվ*, Երևան, 1957, Գրիգոր Ա. Քաջբերունի, *Կեսնքիս համեստ պատմությունը*, Պէյրութ-Լիբանան, 1965, Խոսրով (Գեորգ) քահանայ Շաքարեան, *Յիշարակարան կամ ընթաննական արձանագրութիւն վանեցի Շաքարեան Կան, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին*, 2004, Կարինե Թերլեմեզյան, *Ջավակներ Վասպուրական երկրի*, Թերլեմեզյան տոհմ (Մի տոհմի պատմություն), Երևան, 2010:

⁶⁹ Տե՛ս Մելքոն Տէր Մելքոնեան, *Կեսնքի եւ մահուան միջև*, Բ տպագրութիւն, Պէյրութ, «Մշակ», 1974, էջ 13:

⁷⁰ Արտակ Դարբինեան, *Հայ ազգայրագրական շարժման օրերէն (յուշեր 1890-էն 1940)*, Փարիզ, «Հայ ազգային հիմնադրամ», 1947, էջ 69, 70:

⁷¹ Համիդյան կոտորածների շրջանում հայերի մշակութային կորուստների մասին տե՛ս Պարսամյան Սեդա, Հայկական մշակութային արժեքների ոչնչացումն ու դրա հետևանքները 1894-1896 թթ. համիդյան կոտորածների տարիներին, «Տեղասպանագիտական հանդես», 2(1), 2014, էջ 18-30:

Վկայություններում մշակութային կորուստների վերաբերյալ տեղեկությունները վերաբերում են հայկական եկեղեցիների և վանքերի ու կրթական հաստատությունների նկատմամբ վայրագ գործողությունների ներկայացմանը: Այսպես, Նատմի Թոփալյանի վկայությունը տեղեկություններ է տալիս այն մասին, թե ինչպես էին գինվորների կողմից կրակի մատնվել Մարաշում գտնվող աղջիկների քոլեջը և Մարաշի հոգևոր ճեմարանը⁷²: Մեկ այլ՝ Տեր Ղևոնդ քահանայի վկայությունից պարզ է դառնում, որ այրել են Մարաշում գտնվող Ս. Գևորգ եկեղեցին իր շրջակա բոլոր տներով, Սուրբ Կարապետ եկեղեցին ամբողջությամբ, Սուրբ Սարգիս եկեղեցին⁷³: Նույն աղբյուրն ահա այսպես է նկարագրում տեղի ունեցածը.

«...Երբ մեր բնակարանին տանիքն էի, տեսայ Արզ Պաշը Ամերիկեան միսիոնարանց Աստուածաբանական վարժարանը կ'այրէր... Տեսարանը ահռելի էր, խեղճ հայերուն տունները կը մտնէին, ինչ որ կայ տան մէջ, կահ կարասի եւ գոյք ամէնը կը կողոպտէին, կը յափշտակէին, տան տէրը կը սպաննէին, կը մեռցնէին, կը խողխողէին:

Աշխարհիս ընդհանուր ազգաց տարեգրութեան եւ պատմութեան մէջ երբեք նախընթաց չունեցող ոճրագործութիւն մը: Ընել տուողն ալ ոչ թէ վայրագ եւ խաժամուժ ամբոխը, այլ Օսմանեան անխիղճ եւ անաստուած տէրութիւնն էր»⁷⁴:

⁷² Տե՛ս Naomi Getsoyan Topalian, *Dust to Destiny*: Massachusetts: Baikar, 1986, էջ 5:

⁷³ Տե՛ս Վահան Տեր-Ղևոնդյան, *Մարաշի Տեր Ղևոնդ քահանայի յուշերը*, Երևան, «Անտարես», 2013, էջ 202:

⁷⁴ Տե՛ս Վահան Տեր-Ղևոնդյան, *Մարաշի Տեր Ղևոնդ քահանայի յուշերը*, Երևան, «Անտարես», 2013, էջ 192: Այս վկայության մեջ բավական մանրամասն են ներկայացվում ինչպես մշակութային, այնպես էլ կյուրական կորուստները:

«Եկեղեցիներ այրած, դպրոցներ գոցուած, խանութներ եւ կրպակներ փակուած, հարիւրաւոր հայեր մեռած, փողոցներ հայ նահատակներու արեամբ ողողուած, ամէն տեղ հայուն համար սարսափներով լեցուն, ո եւ է հայ մը չէր կրնար համարձակիլ իւր տունէն դուրս ելնել...» (էջ 203):

«Մտան մեր տուն 4 կամ 500էն աւելի գազաններ, ինչ որ ունէինք՝ կահ կարասի, ուտելիք, հագնելիք, ամէն բան կողոպտեցին, յափշտակեցին, թալլեցին: Երբեք բան մը չթողուցին:

Անուազն երեք դանթարի չափ պղնձեղէն տեսակ տեսակ ամաններ ունէինք: 2 գեղեցիկ հին եւ արժէքաւոր գորգ, 8 հատ աղուոր կապերտներ, անկողին եւ վերմակներ, պատի ժամացոյց մը գոր Սաաթճեան Տէր Զաքարիա քահանայ իմ ամուսնութեանս ատեն նուէր բերած էր ինծի... » (էջ 194):

«Առտնին գրադարանս կրնամ ըսել առանց չափազանցութեան թէ ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ ո եւ է հայ քահանայ մը անանկ ճոխ եւ խնամով պատրաստուած թանգարան մը չունէր: Պապուս՝ Արժանաշնորհ Տէր Կարապետ եւ թէ Տէր Կարապետին հօր Տէր Նահապետ անունի եւ ձերունազարդ քահանայից արծաթապատ մաշտոցները, կնիքները, որոնք ինծի համար նուիրական եւ միանգամայն յարգելի ու մեծարելի յիշատակներ էին, հին մագաղաթի վրայ գրուած ձեռագիր Սոկրատ պատմիչ անունով շատ գեղեցիկ գիրք մ'ալ կար գրադարանիս մէջ, ուրիշ ասոր նման ձեռագիր մ'ալ ունէի՝ Պատմութիւն Ազգին Նետողաց անունով: Սոկրատ պատմիչին յիշատակարանին այն թուականէն վեց տարիներ յառաջ պատճէնը առի եւ Վենետիկ Մխիթարեանց միաբանութեան երեսիներէն Հայր Ղևոնդ Ալիշանին ղրկեցի: Յիշեալ անգուգական հայագէտ եւ ազգասէր հօրմէն նամակ ստացայ՝ «Եթէ ծախել ուզէք այդ ձեռագիրը անպատճառ ինծի նախ յուր տուէք» ըսած էր:

Ափսոս երկու թանկագին ձեռագիրներն ալ կորան եւ չկրցայ գտնել: Թանգարանիս գրքերուն մէկ մասն ալ մեր տան առջեւէն անցնող ջուրին մէջ թափած էին...» (էջ 195):

Տիգրան Տարագչյանի վկայությունը տեղեկություններ է տալիս Պերենիկի հայոց եկեղեցու վրա հարձակման, վարդապետին հալածելու մասին⁷⁵:

Ինչպես նշում է Մելքոն Մելքոնյանը.

«Հայը տարիներ շարունակ կը տքնէր, կը չարչարուէր եւ իր արդար աշխատանքին փոխարէն խնայողութիւն մը կ'ապահովէր իր ապագային համար: Եվ ահա, օր մը, թուրքը կուգար եւ կը տանէր տարիներու տքնաջան աշխատանքին պտուղը...»⁷⁶:

Եկեղեցիների ավերումը բազմաթիվ վայրերում գուգակցվել է հայության ոչնչացման հետ: Այսպես, օրինակ՝ Ուրֆայում մոտ 8000⁷⁷ հայեր ապաստան գտան եկեղեցում: Եվ չնայած նրանց դիմադրությանը՝ մուսուլման խուժանին հաջողվեց կրակի մատնել եկեղեցին և այնտեղ ապաստանած բնակչությանը⁷⁸:

Վարդգես Մավյանը հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում թուրքերի կողմից իրականացված դաժանությունների մասին.

«Ոչ մի բանի առաջ կանգ չէին առել անհոգի թուրքերը: Տարել էին այն ամենը, ինչ որ դարեր շարունակ կուտակել և սերնդից-սերունդ թողել էին պապերն իրենց թոռներին: Չկար ուտելիք և հագնելիք, իրենց մեջ թուրքերը բաժանել էին հայերի քրտինքով աճեցրած ու բազմացրած ոչխարների հոտերը և եղջերավոր անասունները...»⁷⁹:

Թե ինչ մասշտաբով էր տեղի ունենում հայության կողոպուտը, երևում է հետևյալ տողերից.

«Այո՛, լաւ կը յիշեմ, քիւրտերը բաւական հայ կոտորելէ ջարդելէ յետոյ սկսան նաեւ տները կողոպտել, աս ալ բաւական չէր, տեղ տեղ կրակ տուին տներու եւ այրեցին: Այրեցաւ մեր տունն ալ, այրեցաւ մեր ապաստանած տունն ալ, ուրիշ տեղ մը կ'երթայինք կ'ապաստանէինք, կրակը հոն ալ կու գար, այլուր կը փնտռէինք պատսպարան մը, կրակը մեր ետեւէն կու գար, կարծես կը հալածէր մեզ. այսպէս այրեցան մոխիր դարձան շատ մը տներ»⁸⁰:

Նմանատիպ նկարագրությունները բավական շատ են տարբեր վկայություններում⁸¹:

⁷⁵ Տե՛ս Տիգրան Յ. Տարագճեան, *Հօրս յիշարակները*, Թորոնթօ, 1995, էջ 12:

⁷⁶ Տե՛ս Մելքոն Տէր Մելքոնեան, *Կեանքի եւ մահուան միջև*, Բ տպագրութիւն, Պէյրութ, «Մշակ», 1974, էջ 15:

⁷⁷ Հնարավոր է, որ այս թիվը ուռճացված է: Մեկ այլ աղբյուրում այն նշվում է 3,000 (տե՛ս *Братская помощь пострадавшим в Турции армянам*, том II, отделе II, էջ 53):

⁷⁸ Տե՛ս Նիկողոս Գազանճեան, *Յուշագրութիւն Եղեւիոյ 1895-ի ջարդէն մինչեւ 1915-ի հերոսամարտը եւ եղեւոնը*, Երևան, 2004, էջ 59-62:

⁷⁹ Տե՛ս Վարդգես Մավյան, *Տրապիզոնի հայերը մեծ ոճրի ճանապարհին*, Երևան, «Ճարտարագետ», 2015, էջ 22:

⁸⁰ Տե՛ս Մարիցա Նազեան, *Աքտրի ճամբան*, գրեց՝ Հ. Յակոբ Ծ. Վ. Քօսեան, Պէյրութ, 1975, էջ 14:

⁸¹ Տե՛ս օրինակ, Միսաք Խրապեան, *Բալսահովիտը (հայ որբի մը սպրումները հայաջինջ սարսափներէն)*, *հայրենի յիշարակարան*, Սոֆիա, «Մասիս», 1938, էջ 20; Abraham H. Hartunian, *Neither to Laugh nor to Weep: A Memoir of the Armenian Genocide*, Translated from the Original

Ականատես-վերապրողների վկայությունները գալիս են հարստացնելու համիդյան կոտորածների շրջանում հայության նյութական և մշակութային կորուստների մասին մեր իմացածը: Թեև դրանք չեն ներկայացնում համապարփակ տեղեկություն ամբողջ Օսմանյան կայսրության տարածքի մասին, այնուամենայնիվ չի կարելի թերագնահատել դրանց հաղորդած տեղեկությունները, որոնք երբեմն հարուստ են մանրամասներով:

Ամփոփելով նշենք, որ համիդյան կոտորածների վերաբերյալ ականատես-վերապրողների վկայությունների ուսումնասիրությամբ հանգել ենք հետևյալ եզրակացություններին: Վկայությունների մի մասն ունի աղբյուրագիտական բացառիկ նշանակություն ինչպես դրանցում պահպանված տեղեկատվության, այնպես էլ այդ վկայությունների պահպանման և գրի առնման բարձր մակարդակի առումով: Այսինքն՝ դրանք, լինելով «առաջին ձեռք» սկզբնաղբյուրներ, ունեն հավաստիության մեծ աստիճան: Վկայությունների մի զգալի մասը կարող է վիճարկելի հավաստիություն ունենալ, քանի որ դրանք գրի են առնվել տասնամյակներ անց, իսկ շատ դեպքերում ոչ միայն «երկրորդ», այլ նաև «երրորդ ձեռքի» կողմից: Մյուս կողմից ակնհայտ է, որ բոլոր վկայությունները հարուստ են փաստական նյութով համիդյան ողբերգության գրեթե բոլոր ասպեկտների հաճախ ամենայն մանրամասնությամբ ներկայացմամբ: Դրանք կարող են յուրաքանչյուր ասպեկտի խոր հետազոտության համար կարևոր աղբյուր դառնալ:

Armenian Manuscripts by Vartan Hartunian, Cambridge, Mass.: Armenian Heritage Press, 2nd edition, 1986, p. 13 and 17; Գրիգոր Ա. Քաջբերունի, *Վեանքիս համեստ պատմությունը*, Պեյրոթ-Լիբանան, 1965, էջ 22; Եփրեմ Ճոնագեան, *Իրատունքը ճշմարտության, յուշեր չորս կոտորածներէ*, Պոսթըրն, «Ժամանակակից հայ հետազոտական եւ վաւերագրական Զօրեան հիմնարկ», 1990, էջ 14; Խոսրով (Գէորգ) քահանայ Շաքարեան, *Յիշատակարան կամ ընտանեկան արձանագրութիւն վանեցի Շաքարեան Կոնստանտին*, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2004, էջ 55, 56:

ՀԱՄԻԴՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐՆ ԱԿԱՆԱՏԵՍ-ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ
ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Նարինե Հակոբյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում ուսումնասիրության են ենթարկվում 1890-ական թթ. համիդյան կոտորածների ականատես-վերապրողների տասնյակ տպագիր վկայություններ: Փորձ է արվում բազմակողմանիորեն վերլուծելու դրանք՝ հասկանալու և գնահատելու համար դրանց աղբյուրագիտական նշանակությունը: Վկայությունները դասակարգվում են՝ հիմք ընդունելով դրանց աղբյուրագիտական կարևորությունը և հավաստիությունը: Դրանց մի մասն ունի բացառիկ աղբյուրագիտական նշանակություն խնդրո առարկա ժամանակահատվածի դեպքերի ուսումնասիրման համար: Այս վկայությունները հարստացնում են թեմայի մասին մեր պատկերացումները լրացուցիչ տեղեկություններով, որոնք բացակայում են, օրինակ՝ դիվանագիտական փաստաթղթերում և այլ աղբյուրներում: Մյուս կողմից դրանք նոր հեռանկարներ են բացում համիդյան կոտորածների վերաբերյալ այլ գիտակարգերի շրջանակներում ուսումնասիրություններ կատարելու համար:

Բանալի բառեր՝ արևմտահայության կոտորածներ, ականատես-վերապրողներ, վկայություններ, Օսմանյան կայսրություն:

HAMIDIAN MASSACRES IN THE EYEWITNESSES TESTIMONIES

Narine Hakobyan

SUMMARY

In this article dozens of printed Hamidian Massacres' eye-witnesses testimonies of 1890s are investigated. An attempt is made to thoroughly analyze them, in order to understand and evaluate their value as a source. The testimonies are classified on the basis of importance or the reliability of the source. Some of them have a special value of the source for studying of the events of this period. These testimonies enrich our understanding of the subject with additional information, which is absent, for example, in diplomatic documents and other sources. On the other hand, they open up new prospects for research on massacres in other scientific studies.

Keywords: Armenian Massacres, eyewitnesses, testimonies, Ottoman Empire.

ГАМИДОВСКАЯ РЕЗНЯ В СВИДЕТЕЛЬСТВАХ ОЧЕВИДЦЕВ

Нарине Акопян

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются десятки опубликованных свидетельств очевидцев Гамидской резни 1890-х годов. Предпринимается попытка их всестороннего анализа с целью оценки их ценности в качестве источника. Свидетельства классифицируются на основе их важности и достоверности. Некоторые из них имеют особое

значение в качестве источника для изучения событий данного периода. Эти свидетельства содержат дополнительную информацию, которая отсутствует, например, в дипломатических документах и других источниках. С другой стороны, изучение свидетельств очевидцев открывает новые перспективы для исследований феномена массовых убийств с точки зрения других научных дисциплин.

Ключевые слова: массовые убийства западных армян, очевидцы, свидетельства, Османская империя.